

University of Science and Islamic Knowledge
Shahin Faculty of Islamic Sciences

Comparative Interpretation Studies

ISSN Print: 2476-5317
Online: 2676-3044

A Comparative Study of the Hermeneutical Foundations, Sources, and Orientations of Muhammad Husayn Tabataba'i and Muhammad Husayn Fadlallah

Mohsen Qasempour Ravandi¹ ; Hanan Amidi²

1. Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran . m.qasempour@atu.ac.ir

2. Ph.D. Candidate, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author) .62maryam83@gmail.com

Detailed Abstract

Research Objective:

This study was conducted with the aim of performing a comparative analysis of the hermeneutical foundations (mabāni), source materials (manābi'), and exegetical orientations (gerāyeshhā) of Allameh Muhammad Husayn Tabataba'i in his commentary *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* and Allameh Muhammad Husayn Fadlallah in his commentary *Min Wahy al-Qur'an*. It seeks to address the primary research question: despite their shared utilization of the "Quran-by-Quran" (tafsir al-Qur'an bi-al-Qur'an) method, what points of convergence and divergence exist between these two exegetes across these three domains? Additionally, the secondary research questions focus on examining their shared and distinct principles, the sources utilized, their exegetical orientations, and the influence of their social concerns and rational approaches on their respective commentaries.

Research Methodology:

This study employs a descriptive-analytical methodology, utilizing library-based research to compare the hermeneutical foundations, source materials, and exegetical orientations of Allameh Tabataba'i and Allameh Fadlallah, who are among the most prominent contemporary Shia commentators.

Research Findings:

Exegetical Foundations (Mabāni): In the domain of hermeneutical foundations, the findings indicate that both commentators subscribe to several shared principles, such as the preservation of the Quran from alteration ('ishmah al-Qur'an min al-tahrif), the general intelligibility of the verses for the public, the authoritative validity of the apparent meanings (hujjiyyah al-zawahir), and the acceptance of the

Received: 2025/04/13 ; Received in revised form: 2025/07/21 ; Accepted: 2025/08/29 ; Published online: 2025/10/23

◆ How to cite: Qasempour Ravandi, Mohsen , Amidi, Hanan (1404SH): 'A Comparative Study of the Hermeneutical Foundations, Sources, and Orientations of Muhammad Husayn Tabataba'i and Muhammad Husayn Fadlallah', *journals Comparative Interpretation Studies*, 10(20), P34-61, <https://doi.org/10.22034/csq.2026.478558.1472>

©2025/ Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

 cis.quran.ac.ir

Research Promotional

abrogation (naskh) of certain Quranic rulings.

However, notable differences exist in their perspectives: Tabataba'i views the inimitability of the Quran (i'jāz) as comprehensive and multi-faceted, encompassing eloquence (balāghah), unseen reports (akhbār al-ghayb), and the absence of internal contradiction, whereas Allameh Fadlallah restricts the miraculous aspect of the Quran primarily to its expressive (bayāni) dimension. Furthermore, Allameh Tabataba'i employs exegetical traditions (riwāyāt) as corroborating evidence (mu'ayyad), whereas Allameh Fadlallah only accepts traditions that actively facilitate the comprehension and derivation of meanings from the verses, placing a rigorous emphasis on the critical evaluation of their chains of transmission (asnad).

Research Findings:

Exegetical Sources (Manābi'): Regarding exegetical sources, both commentators utilize the Quran as their primary source, alongside the Sunnah, intellect ('aql), hadith collections, and preceding commentaries. However, Allameh Tabataba'i considers the intellect as an independent source in exegesis and draws upon a broader range of narrative sources, including the Four Books (al-Kutub al-Arba'ah) of the Shia and the Six Books (al-Siḥāḥ al-Sittah) of the Sunni traditions. In contrast, Allameh Fadlallah treats the intellect primarily as an instrumental tool for comprehending the Quran and the Sunnah, and exhibits greater caution in employing hadith narratives due to concerns regarding potential chains of transmission weakness.

Research Findings:

Exegetical Orientations (Gerāyeshhā): In terms of exegetical orientations, both commentators share common social and literary orientations while avoiding an overly juridical (fiqhi) approach. Nonetheless, Allameh Tabataba'i exhibits a prominent philosophical and theological (kalāmi) orientation, analyzing theological matters through the lens of philosophical rationality. Conversely, Allameh Fadlallah lacks a philosophical orientation, opting instead to emphasize innate/primordial rationality (al-'aqlāniyyah al-fiṭriyyah) in theological analysis. While the social orientation in Al-Mizan is pursued through a balanced approach aligned with Quranic teachings, it is significantly more pronounced in Min Wahy al-Qur'an, which focuses intensively on contemporary issues and the immediate needs of modern society, particularly within the dynamic sociopolitical context of Lebanon.

Research Findings:

Socio-Political Influences: In response to the influence of social and political concerns, the findings indicate that the serene and scholarly atmosphere of Qom steered Allameh Tabataba'i's commentary toward comprehensiveness and systematic balance in philosophical, theological, and social discussions. Conversely, the turbulent and dynamic environment of Lebanon directed Allameh Fadlallah's commentary toward practical social and educational (tarbawi) issues, seeking direct answers to contemporary

exigencies. Furthermore, the divergence in their rational frameworks—Allameh Tabataba'i's systematic philosophical rationality versus Allameh Fadlallah's innate rationality—has led to distinct methodologies in their respective theological and exegetical analyses.

Final Conclusion:

This research demonstrates that despite their shared reliance on the Quran-by-Quran exegetical methodology, their divergences in foundational principles (such as the nature of inimitability and the role of traditions), sources (the role of intellect and the extent of hadith utilization), and orientations (philosophical and theological versus social and educational) stem primarily from their distinct intellectual anxieties, life environments, and rational frameworks. These findings contribute to a deeper understanding of the diversity of exegetical approaches within the Shia tradition and illustrate the profound impact of contextual and environmental factors on Quranic hermeneutics.

Keywords: Exegetical Principles (mabāni), Exegetical Sources (manābi'), Exegetical Orientations (gerāyesh), Quran-by-Quran Hermeneutics, Allameh Tabataba'i, Allameh Fadlallah

بررسی مقایسه‌ای مبانی، منابع و گرایش تفسیری محمد حسین فضل‌الله و محمد حسین طباطبایی

محسن قاسم‌پور راوندی^۱، حنان عمیدی^۲

۱. استاد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، تهران، ایران.

m.qasempour@atu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، تهران، ایران.

62maryam83@gmail.com (نویسنده مسئول)

چکیده

علامه طباطبایی و علامه فضل‌الله، از برجسته‌ترین مفسران معاصر شیعه، با بهره‌گیری از روش تفسیر قرآن به قرآن، تفاسیر ارزشمند «المیزان» و «من وحی القرآن» را ارائه کرده‌اند که هر یک ویژگی‌های منحصر به فردی در رویکرد تفسیری دارند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی به مقایسه مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری این دو مفسر پرداخته و درصدد تبیین اشتراکات و افتراقات آنهاست. در حوزه مبانی تفسیری، هر دو مفسر به مصونیت قرآن از تحریف، فهم‌پذیری آیات برای عموم، حجیت ظواهر قرآن و پذیرش نسخ برخی احکام قرآنی معتقدند. با این حال، در موضوع اعجاز قرآن و نقش روایات تفسیری اختلافاتی وجود دارد؛ طباطبایی اعجاز قرآن را عام و شامل جنبه‌های متعدد مانند بلاغت، اخبار غیبی و فقدان اختلاف می‌داند، در حالی که فضل‌الله اعجاز را به جنبه بیانی محدود کرده و بر بلاغت قرآن تأکید دارد. همچنین، طباطبایی از روایات تفسیری به عنوان مؤید و مکمل تفسیر استفاده می‌کند، اما فضل‌الله تنها روایاتی را می‌پذیرد که در خدمت فهم و استنباط آیات باشند و به نقد دقیق اسناد روایات توجه ویژه‌ای دارد. از نظر منابع تفسیری، هر دو مفسر از قرآن، سنت، عقل، منابع حدیثی و تفاسیر پیشین بهره‌جسته‌اند، اما طباطبایی عقل را به عنوان منبعی مستقل در تفسیر به کار می‌برد، در حالی که فضل‌الله عقل را ابزاری برای فهم بهتر قرآن و سنت می‌داند. در گرایش‌های تفسیری، هر دو مفسر گرایش اجتماعی و ادبی مشترکی دارند و از پرداختن به گرایش فقهی پرهیز کرده‌اند. با این حال، طباطبایی دارای گرایش فلسفی و کلامی برجسته‌ای است و مسائل کلامی را با عقلانیت فلسفی تحلیل می‌کند، در

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۸/۲۴ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۲۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۱ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۸/۰۱

♦ استناد به این مقاله: قاسم‌پور راوندی، محسن، عمیدی، حنان (۱۴۰۴): «بررسی مقایسه‌ای مبانی، منابع و گرایش تفسیری محمد حسین فضل‌الله و محمد حسین طباطبایی»، *دوفصلنامه مطالعات تفسیر تطبیقی*، ۲۰(۲)، ۳۴-۶۱، <https://doi.org/10.22034/csq.2026.478558.1472>

© نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

حالی که فضل الله فاقد گرایش فلسفی بوده و بر عقلانیت فطری و کاربردی در تحلیل کلامی تأکید دارد. این پژوهش نشان می‌دهد که تفاوت‌های تفسیری این دو مفسر، علاوه بر روش‌های عقلانی متفاوت، از دغدغه‌های اجتماعی و سیاسی متمایز آنها، به‌ویژه تأثیر محیط پویای لبنان بر فضل الله، نشأت می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: مبانی تفسیری، منابع تفسیری، گرایش تفسیری، تفسیر قرآن به قرآن، طباطبایی، فضل الله.

سال دهم

شماره دوم

پیاپی: ۲۰

پاییز و زمستان

۱۴۰۴

۱. مقدمه

تفسیر قرآن کریم به عنوان یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های علمی و دینی در جهان اسلام، همواره تحت تأثیر عوامل متعددی از جمله پیش‌فرض‌ها، تخصص، گرایش‌ها و فضای فرهنگی-اجتماعی مفسر قرار داشته است. این عوامل نه تنها فهم مفسر از آیات را شکل می‌دهند، بلکه جهت‌گیری‌های تفسیری او را نیز تعیین می‌کنند. در این میان، روش تفسیر قرآن به قرآن، به دلیل تأکید بر استفاده از خود قرآن برای توضیح آیات، از روش‌های برجسته و مورد توجه در تفسیر معاصر است. علامه محمدحسین طباطبایی و علامه محمدحسین فضل‌الله، دو مفسر برجسته شیعه معاصر، با بهره‌گیری از این روش، تفاسیر ارزشمند «المیزان» و «من وحی القرآن» را نگاشته‌اند که هر یک به دلیل ویژگی‌های خاص خود، جایگاه ویژه‌ای در میان تفاسیر شیعی دارند. این پژوهش به دنبال بررسی مقایسه‌ای مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری این دو مفسر است تا اشتراکات و افتراقات آن‌ها را در چارچوب روش مشترکشان تبیین کند.

یکی از پرسش‌های بنیادین در مطالعات تفسیری، چگونگی تأثیر عوامل محیطی، فکری و اعتقادی بر فهم و تفسیر قرآن است. با وجود اینکه علامه طباطبایی و علامه فضل‌الله هر دو از روش تفسیر قرآن به قرآن استفاده کرده‌اند، تفاوت‌های آشکاری در رویکردها و نتایج تفسیری آن‌ها مشاهده می‌شود. این تفاوت‌ها می‌تواند ناشی از مبانی نظری، منابع مورد استفاده، یا گرایش‌های تفسیری متمایز آن‌ها باشد. برای مثال، «المیزان» با رویکردی جامع، به مباحث فلسفی، کلامی و اجتماعی توجه دارد، در حالی که «من وحی القرآن» با گرایشی تربیتی-اجتماعی، بر مسائل روز و نیازهای جامعه معاصر تمرکز کرده است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که با وجود اشتراک در روش تفسیری، چه عواملی سبب تفاوت در مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری این دو مفسر شده‌اند؟ همچنین، این مطالعه به دنبال شناسایی نقاط اشتراک و تمایز در دیدگاه‌های آن‌ها و تحلیل تأثیر دغدغه‌های اجتماعی، سیاسی و فکری بر تفسیرشان است. لازم به ذکر است که بررسی تطبیقی تفاسیر «المیزان» و «من وحی القرآن» از چند جهت حائز اهمیت است. نخست، این دو تفسیر به دلیل بهره‌گیری از روش قرآن به قرآن، امکان مقایسه دقیق‌تری را در چارچوبی مشترک فراهم می‌کنند. دوم، تفاوت در فضای زندگی و دغدغه‌های این دو مفسر-طباطبایی در محیط علمی و آرام قم و فضل‌الله در فضای پویا و ملتهب لبنان-فرصتی برای تحلیل تأثیر عوامل محیطی بر تفسیر قرآن فراهم می‌آورد. سوم، شناخت دقیق‌تر مبانی و گرایش‌های این دو مفسر می‌تواند به غنای مطالعات

تفسیری و درک بهتر تنوع رویکردها در تفسیر شیعی کمک کند. این مقاله ابتدا مبانی تفسیری نظیر مصونیت قرآن، اعجاز و فهم‌پذیری را مقایسه می‌کند، سپس منابع مورد استفاده مفسران (قرآن، سنت، عقل و تفاسیر پیشین) را بررسی کرده و در نهایت گرایش‌های تفسیری (اجتماعی، کلامی، فلسفی و ادبی) آن‌ها را تحلیل می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی به مقایسه دیدگاه‌های علامه طباطبایی و علامه فضل‌الله در موضوعات خاص پرداخته‌اند. برای نمونه، ربیعی و همکاران (۱۳۹۹) به مقایسه نظرات این دو مفسر درباره عصمت پیامبر (ص) پرداخته‌اند و پهلوان و ملکی معاف (۱۳۹۵) دیدگاه‌های آن‌ها را در باب معجزه شق القمر بررسی کرده‌اند. همچنین، صدر (۱۳۹۱) به تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های کلامی این دو مفسر در موضوعاتی چون عصمت و معجزه پرداخته است. با این حال، پژوهشی جامع که به‌طور خاص به مقایسه مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری این دو مفسر اختصاص داشته باشد، انجام نشده است. علامه محمدحسین طباطبایی (۱۲۸۱-۱۳۶۰ ش)، فیلسوف و مفسر برجسته شیعه، با نگارش «المیزان» تحولی در تفسیر شیعی ایجاد کرد. علامه محمدحسین فضل‌الله (۱۳۵۴-۱۴۳۱ ق)، از علمای شیعه لبنان و مفسر قرآن، با تألیف «من وحی القرآن» به تبیین آیات با رویکردی اجتماعی و تربیتی پرداخت و در حوزه علمی و اجتماعی لبنان تأثیر بسزایی داشت.

پژوهش حاضر که به بررسی مقایسه‌ای مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری علامه محمدحسین طباطبایی و علامه محمدحسین فضل‌الله اختصاص دارد، از منظر جامعیت و تمرکز موضوعی با پژوهش‌های پیشین تفاوت‌های قابل‌توجهی دارد. پژوهش‌هایی مانند مقاله ربیعی و همکاران (۱۳۹۹) که به مقایسه نظرات این دو مفسر در موضوع عصمت پیامبر (ص) پرداخته، یا مطالعه پهلوان و ملکی معاف (۱۳۹۵) که دیدگاه‌های آن‌ها را در باب معجزه شق القمر بررسی کرده و همچنین پژوهش صدر (۱۳۹۱) که به تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های کلامی آن‌ها در موضوعاتی چون عصمت و معجزه محدود شده، همگی بر جنبه‌های خاص و موضوعات جزئی متمرکز بوده‌اند. این مطالعات هرچند ارزشمندند، اما به دلیل تمرکز بر موضوعات خاص، نتوانسته‌اند تصویری جامع از چارچوب‌های کلی تفسیری این دو مفسر ارائه دهند. در مقابل، پژوهش حاضر با رویکردی گسترده‌تر، نه تنها به مبانی نظری (مانند مصونیت قرآن، اعجاز و فهم‌پذیری) و منابع مورد استفاده (قرآن، سنت، عقل و تفاسیر پیشین) می‌پردازد، بلکه گرایش‌های تفسیری متنوع (اجتماعی، کلامی، فلسفی و ادبی) را نیز به صورت نظام‌مند مقایسه می‌کند. این

جامعیت سبب می‌شود که پژوهش حاضر به عنوان اولین مطالعه‌ای که به طور خاص به این سه محور اصلی در تفاسیر «المیزان» و «من وحی القرآن» پرداخته، خلأ موجود در تحقیقات پیشین را پر کند.

علاوه بر این، پژوهش حاضر از نظر روش‌شناسی و هدف نیز تمایزاتی با مطالعات پیشین دارد. پژوهش‌های قبلی عمدتاً به تحلیل تطبیقی در حوزه‌های کلامی یا موضوعات خاص قرآنی محدود شده‌اند و کمتر به تأثیر عوامل محیطی، دغدغه‌های اجتماعی و سیاسی و تفاوت‌های رویکرد عقلانی این دو مفسر توجه کرده‌اند. برای مثال، در حالی که صدر (۱۳۹۱) به برخی مسائل کلامی پرداخته، اما تأثیر فضای فرهنگی و اجتماعی، مانند محیط علمی قم برای طباطبائی و فضای ملت‌هلب لبنان برای فضل‌الله را در شکل‌گیری تفاسیر آن‌ها بررسی نکرده است. پژوهش حاضر با تأکید بر این عوامل، به تحلیل چگونگی اثرگذاری دغدغه‌های اجتماعی و سیاسی بر مبانی و گرایش‌های تفسیری می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه این تفاوت‌ها به رویکردهای متمایز در فهم آیات منجر شده‌اند. همچنین، این مطالعه با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، به طور نظام‌مند اشتراکات و افتراقات را در چارچوب روش مشترک تفسیر قرآن به قرآن بررسی می‌کند که این ویژگی آن را از مطالعات موضوع‌محور پیشین متمایز می‌سازد.

۳. سؤالات تحقیق

سؤال اصلی: با توجه به اشتراک علامه طباطبائی و علامه فضل‌الله در روش تفسیر قرآن به قرآن، چه اشتراکات و تفاوت‌هایی در مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری آن‌ها وجود دارد؟

سؤالات فرعی

۱. چه مبانی تفسیری مشترکی (مانند مصونیت قرآن از تحریف، فهم‌پذیری آیات، حجیت ظواهر قرآن و نسخ احکام) بین علامه طباطبائی و علامه فضل‌الله وجود دارد؟

۲. چه تفاوت‌هایی در دیدگاه این دو مفسر درباره مبانی تفسیری خاص، مانند اعجاز قرآن و نقش روایات تفسیری، مشاهده می‌شود؟

۳. علامه طباطبائی و علامه فضل‌الله از چه منابعی (قرآن، سنت، عقل، منابع حدیثی و تفاسیر پیشین) در تفسیر خود استفاده کرده‌اند و تفاوت‌های رویکرد آن‌ها در بهره‌گیری از این منابع چیست؟

۴. گرایش‌های تفسیری (اجتماعی، کلامی، فلسفی، ادبی و فقهی) این دو مفسر

چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند؟

۵. چگونه دغدغه‌های اجتماعی، سیاسی و محیط فرهنگی (مانند فضای علمی قم و فضای پویای لبنان) بر مبانی و گرایش‌های تفسیری این دو مفسر تأثیر گذاشته است؟

۶. تفاوت در رویکردهای عقلانی (عقلانیت فلسفی طباطبایی و عقلانیت فطری فضل‌الله) چگونه بر تحلیل‌های کلامی و تفسیری آن‌ها اثر گذاشته است؟

۴. مفهوم‌شناسی

برای فهم دقیق‌تر موضوع پژوهش که به بررسی مقایسه‌ای مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری علامه محمدحسین طباطبایی و علامه محمدحسین فضل‌الله اختصاص دارد، لازم است مفاهیم کلیدی مرتبط با این موضوع تعریف و تبیین شوند. این مفاهیم شامل «مبانی تفسیری»، «منابع تفسیری» و «گرایش‌های تفسیری» هستند که در ادامه به صورت مختصر توضیح داده می‌شوند.

مبانی تفسیری: مبانی تفسیری به مجموعه پیش‌فرض‌ها، اصول اعتقادی و قواعد علمی اطلاق می‌شود که مفسر بر اساس آن‌ها به تفسیر قرآن می‌پردازد. این مبانی به عنوان پایه و اساس فرآیند تفسیر، جهت‌گیری مفسر را در فهم آیات تعیین می‌کنند و بر روش و نتایج تفسیری او اثر می‌گذارند. به گفته شاکر، مبانی تفسیری شامل باورهای نظیر مصونیت قرآن از تحریف، فهم‌پذیری آیات، حجیت ظواهر قرآن و پذیرش نسخ برخی احکام است که مفسر با پذیرش آن‌ها وارد فرآیند تفسیر می‌شود (شاکر، ۱۳۸۱: ۴۰). رضایی نیز تأکید می‌کند که این مبانی، اصول موضوعه‌ای هستند که جواز تفسیر و قواعد آن را مشخص می‌کنند (رضایی، ۱۳۸۷: ۱۱-۱۲). در این پژوهش، مبانی تفسیری به باورهای بنیادین مفسران درباره ماهیت قرآن، اعجاز، نسخ و نقش روایات تفسیری اشاره دارد.

منابع تفسیری: منابع تفسیری به ابزارها و مراجعی گفته می‌شود که مفسر برای فهم و تبیین معانی آیات قرآن از آن‌ها بهره می‌گیرد. این منابع می‌توانند شامل خود قرآن، سنت (روایات پیامبر (ص) و اهل بیت (ع))، عقل، منابع لغوی، تفاسیر پیشین و علوم ادبی مانند صرف و نحو باشند. به گفته میرحمودی و مؤدب، منابع تفسیری راه‌هایی هستند که به کشف معنای کلام الهی کمک می‌کنند و استفاده از آن‌ها به روش تفسیری مفسر وابسته است (میرحمودی و مؤدب، ۱۳۹۴: ۲۱۵). در تفاسیر علامه طباطبایی و علامه فضل‌الله، قرآن به عنوان منبع اصلی و سایر منابع مانند سنت و عقل به عنوان مکمل یا ابزار فهم مورد توجه قرار گرفته‌اند.

گرایش‌های تفسیری: گرایش تفسیری به جهت‌گیری‌ها و رویکردهای خاصی اشاره دارد که مفسر در تفسیر قرآن دنبال می‌کند و تحت تأثیر باورهای مذهبی، تخصص علمی، نیازهای عصری یا فضای فرهنگی-اجتماعی او شکل می‌گیرد. رضایی اصفهانی گرایش‌های تفسیری را به انواع کلامی، فلسفی، فقهی، اجتماعی و ادبی تقسیم می‌کند و معتقد است که این گرایش‌ها بر اساس ذوق، عقاید و نیازهای مفسر شکل می‌گیرند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۲۸). در این پژوهش، گرایش‌های تفسیری شامل گرایش‌های اجتماعی، کلامی، فلسفی و ادبی است که در تفاسیر «المیزان» و «من وحی القرآن» بررسی می‌شوند. این گرایش‌ها نشان‌دهنده اولویت‌ها و دغدغه‌های مفسران در تبیین آیات و پاسخ به مسائل زمانه خود هستند. این تعاریف به عنوان چارچوبی مفهومی، زمینه را برای تحلیل مقایسه‌ای مبانی، منابع و گرایش‌های تفسیری علامه طباطبائی و علامه فضل‌الله فراهم می‌کنند و به روشن شدن حدود و ثغور بحث کمک می‌کنند.

۵. مقایسه مبانی تفسیری المیزان و من وحی القرآن

واژه «مبانی» در لغت به معنای اساس و بنیاد، ریشه و اصول مسلم است (ابن فارس، ۱۳۹۹ ق، ۱: ۳۰۲). اصطلاح مبانی تفسیر در این نوشتار پیش‌فرض‌ها، اصول موضوعه و باورهای اعتقادی یا علمی است که مفسر با پذیرش و مبنا قرار دادن آن‌ها به تفسیر قرآن کریم می‌پردازد (شاگرد، ۱۳۸۱: ۴۰). این باورها بر اصل جواز تفسیر یا روش و اصول و قواعد تفسیر اثر می‌گذارد و به آن جهت می‌دهد (رضایی، ۱۳۸۷: ۱۱-۱۲). مباحثی از قبیل: مصونیت قرآن از تحریف لفظی، اعجاز قرآن، فهم‌پذیری، منسوخ بودن حکم شماری از آیات قرآن، حجیت ظواهر الفاظ قرآن، روایات تفسیری و اسباب نزول از مبانی تفسیر به شمار می‌آید.

الف) مصونیت قرآن کریم از تحریف لفظی

علامه طباطبائی بر آن است که آیه ۹ سوره حجر دلالت بر مصونیت قرآن از تحریف، چه تحریف به معنای دستبرد در آن به زیاد کردن و چه به کم کردن و چه به جابه‌جا نمودن می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ۱۲: ۱۴۷). وی در ذیل آیه ۴۲ سوره فصلت تصریح می‌کند که چیزی جز کلام وحی در قرآن راه نخواهد یافت و این امکان وجود ندارد که آیاتش را تحریف کنند و جای آن‌ها را تغییر دهند و یا کم و زیاد کنند (همان، ۱۷: ۶۰۵). علامه طباطبائی با استفاده از دلایل عقلی و نقلی عدم تحریف قرآن را ثابت می‌کند و معتقد است علمای دینی که در مقام استدلال بر تحریف شدن قرآن برمی‌آیند و به روایاتی که به ائمه معصومین (ع)

منسوب شده است احتجاج می‌کنند، دست به کار خطرناکی می‌زنند و اگر حجیت قرآن باطل گردد نبوت پیامبر اکرم (ص) باطل می‌شود و در نتیجه معارف دینی لغو و بی‌اثر می‌شود (همان، ۱۲: ۱۶۵) در صورتی که حتی اگر این روایات صحیح هم باشد به دلیل مخالفت با قرآن می‌بایست مردود شود.

علامه فضل‌الله نیز بسیاری از احادیث دال بر تحریف قرآن کریم را ساخته دروغ‌پردازی می‌داند که بدون هیچ‌گونه مبنای استوار و فقط با انگیزه مذهبی یا سیاسی مطرح کرده‌اند (فضل‌الله، ۱۳، ۱۴۱۹: ۱۴۵). وی مدعیان اندیشه تحریف قرآن کریم را فاقد ذوق هنری برای انجام مقارنه میان کلمات تحریفی ادعایی و سبک اعجاز‌آمیز قرآنی و سخنان آنان را بی‌هوده می‌داند که خوشبختانه از اثرگذاری بر اندیشه مسلمانان ناتوان مانده است (همان: ۱۴۸). علامه فضل‌الله ادعای تحریف را با توجه به حضور حافظان و قاریان قرآن در جامعه و با تکیه بر سکوت امام علی (ع) و عدم اشاره آن حضرت به تحریف قرآن و با استناد به روایاتی که قرآن را معیار تشخیص روایات صحیح از غیر آن معرفی نموده است، رد می‌کند. وی بر این باور است که حضور جانشینان راستین پیامبر اکرم (ص) در میان امت اسلامی یکی از دلایل حفاظت از قرآن کریم است. ایشان کتاب «البیان» آیت‌الله خوبی را به عنوان بهترین پژوهش برای اثبات عدم تحریف قرآن پیشنهاد می‌کنند (سیاوشی، ۱۳۹۰: ۹۱). هر دو مفسر به تحریف نشدن قرآن معتقدند اما علامه فضل‌الله برای اثبات عدم تحریف قرآن علاوه بر آیات و روایات از دلایل تاریخی نیز استفاده می‌کند.

ب) اعجاز قرآن

اعجاز قرآن یکی از مهم‌ترین مبانی تفسیری علامه طباطبایی است. وی معتقد است که قطعاً معجزه وجود دارد و قرآن از مصادیق آن معجزه است و این اثبات با استفاده از آیات تحدی صورت می‌گیرد. ایشان در ذیل آیات ۲۳ و ۲۴ بقره بر این باور است که قرآن کریم برای اثبات معجزه بودنش بارها بشر را تحدی کرده است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۲) و آیات تحدی را نوعی استدلال بر اعجاز قرآن دانسته است، ولی آن را توضیح نمی‌دهد. علامه طباطبایی تحدی قرآن را عام و دال بر اعجاز می‌داند و وجوه اعجاز را تحدی قرآن با علم (همان: ۹۸)، اخبار غیبی (همان: ۱۰۱) و فقدان اختلاف در آیات (همان: ۱۰۵) و بلاغت (همان: ۱۰۶) می‌شمارد. بر این اساس، قرآن مدعی عمومیت اعجاز و انحصار نداشتن آن در بعد خاص است و برای هر فردی از انسان‌ها و پریان اعم از عوام و خواص، مرد یا زن، انسان‌های برتر یا انسان‌های میان حال و سرانجام برای هر خردمندی معجزه است (همان: ۶۰).

علامه فضل‌الله در ذیل آیات ۲۳ و ۲۴ بقره که اوج مبارزه طلبی را نشان می‌دهد، نظر خود را در مورد اعجاز بیان می‌کند. وی بر این باور است که راز بلاغت قرآن در اعجاز بیانی نهفته است به گونه‌ای که کلمه و جایگاه آن در جمله دارای والاترین و برترین درجه هنرمندی و زیبایی و رسایی است. علامه فضل‌الله راز تأثیرگذاری قرآن را صرفاً در معیارهای زیباشناختی جستجو نمی‌کند، بلکه معتقد است این تأثیر از روح عمیق، والا و الهام‌بخشی نشأت می‌گیرد که در کلمات، حروف، معانی و ساختار قرآن نهفته است. این روح چنان قدرتمند است که انسان هنگام تلاوت قرآن آن را به صورت حسی و معنوی درک می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۱: ۱۷۷).

هر دو مفسر با استناد به آیات تحدی به اعجاز قرآن معتقدند اما علامه طباطبائی اعجاز قرآن را در تمامی جهات می‌داند و نتیجه می‌گیرد که تحدی قرآن عمومی و معجزه بودنش برای تمامی زمان-هاست. علامه فضل‌الله علاوه بر تحدی قرآن، بلاغت قرآن را نیز در اعجاز بیانی نهفته می‌داند.

ج) منسوخ بودن حکم شماری از آیات قرآن

علامه طباطبائی در تفسیر آیه ۱۰۶ سوره بقره به تبیین مسئله نسخ می‌پردازد. ایشان نسخ را به معنای زوال و برداشتن تعریف می‌کند، اما نه به این معنا که آیه به طور کامل از بین برود. بلکه منظور از نسخ، از بین رفتن اثر و حکم آیه است، در حالی که خود آیه همچنان باقی می‌ماند. این اثر ممکن است تکلیف شرعی یا امر دیگری باشد؛ بنابراین، نسخ آیه را از وجود هستی محو نمی‌کند، بلکه حکم آن به دلیل وابستگی به شرایط خاصی که با تغییر آن شرایط زایل می‌شود، محدود به زمان مشخصی است (طباطبائی، ۱۳۸۵، ۱: ۳۷۷). وی تنها آن نوع نسخی را پذیرفته است که در نص با یکدیگر تعارض ظاهری داشته باشند و همچنین صرفاً ناشی از اختلاف در مصداق باشد. بدین معنا که در شرایط معینی ممکن است دارای مصالحی باشد و همین که مصالح مزبور از بین رفت حکم نیز تغییر پیدا می‌کند (همان، ۱۳۹۴: ۶۸). علامه طباطبائی در ذیل آیه ۸۲ نساء تصریح می‌کند که قرآن کتابی است که نه نسخ می‌پذیرد و نه ابطال و نه تکمیل و نه هیچ حاکمی تا ابد می‌تواند علیه آن حکمی کند و لازمه این معنا در این است که شریعت اسلامی تا روز قیامت استمرار داشته باشد (همان، ۱۳۷۴، ۵: ۲۸). وی نسخ قرآن با قرآن را پذیرفته است و ۸ آیه از آیات قرآن کریم را منسوخ شمرده است ولی نسخ قرآن با سنت را به دلیل مخالفت با احادیث عرضه نمی‌پذیرد (همان، ۴: ۲۷۵).

علامه فضل‌الله ضمن پذیرش اصل نسخ، تحلیل خود را ذیل آیات ۱۰۶ و ۱۰۱ بقره بیان می‌کند. مؤلف تفسیر «من وحی القرآن» فقط قائل به نسخ در برخی از آیات

مربوط به احکام است و از اقسام ادعایی نسخ، تنها نسخ حکم نه تلاوت را که مورد پذیرش علمای شیعه است، می‌پذیرد و اقسام دیگر ادعایی را به دلیل منتج شدن به تحریف قرآن کریم رد می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۲: ۱۵۶-۱۵۹). وی نسخ را بر مبنای حکمت الهی درباره ابتدا و انتهای امور معقول و منطقی می‌داند. علامه فضل‌الله آیات قرآن کریم را تحریک بخش دعوت و حرکت به سوی خدا و توجیه‌کننده گام‌های جهاد اسلامی می‌شمارد که باعث می‌شود قرآن در عرصه فکر و میدان عمل، تجسم رسالت نبوی باشد (همان، ۶: ۳۵).

هر دو مفسر اصل نسخ را پذیرفته و تحلیل خود را ذیل آیات پیش‌گفته بیان کرده‌اند. با این تفاوت که علامه فضل‌الله فقط قائل به نسخ در برخی از آیات مربوط به احکام است.

د) فهم‌پذیری

علامه طباطبایی هیچ آیه‌ای از قرآن کریم را فهم‌ناپذیر نمی‌داند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۱۲: ۱). وی توصیف قرآن به هدایت، رحمت، شفا و... در آیات متعدد را زمانی با معنا می‌داند که قرآن برای تمامی مخاطبان اعم از عرب‌زبانان و آشنایان زبان عربی قابل فهم باشد و درک آیات منحصر به گروه خاصی نباشد (بهرامی، ۱۳۹۱: ۸۳). علامه طباطبایی همچنین در ذیل آیه ۸۲ سوره نساء، درک عدم اختلاف در قرآن را نیازمند به مقدمه‌ای می‌داند و آن هم امکان فهم آیات قرآن است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۵: ۲۶). وی دعوت عموم افراد از جانب قرآن به تدبر را نیز یکی از دلایل قابل فهم بودن آیات آن می‌داند.

علامه فضل‌الله معتقد است که دعوت قرآن به تأمل و تدبر در آیات قرآن کریم به روشنی از فهم‌پذیری آیات وحی حکایت دارد در غیر این صورت بیهوده و لغو خواهد بود (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۲۱: ۷۳). وی زیر بنای روش‌های قرآنی را وضوح و قابل فهم بودن آن می‌داند چرا که دعوت در اسلام بر اساس فهم اصول دعوت و مفاهیم آن به صورت دقیق استوار است تا ایمان مسلمانان یک ایمان روشنفکرانه باشد نه جاهلانه (همان: ۸۷). مؤلف «من وحی القرآن» در ذیل آیات ۱۷ قمر و ۵۸ دخان، تیسیر را به معنای تسهیل می‌گیرد و تصریح می‌کند که تیسیر قرآن بر زبان پیامبر اکرم (ص) به معنای آن است که قرآن با اسلوبی واضح بیان شده است تا فهم مقاصد آن برای همگان آسان باشد چرا که تدبر در صورتی امکان‌پذیر است که فهم آن امکان‌پذیر باشد (فضل-الله، ۱۴۱۹، ۲۰: ۲۹۶). هر دو مفسر بر فهم‌پذیری قرآن کریم برای عموم معتقد هستند.

ه) حجیت ظواهر قرآن کریم

دلالت ظاهری لفظ را به دلالت متبادر و راجح و در عین حال قابل تأویل به خلاف آن تعریف کرده‌اند (صدر، ۱۳۹۷: ۱۹۷). بر اساس مبانی مسلم و پذیرفته شده در حوزه تفسیر، دلالت ظاهری که بخش اعظمی از کار تفسیر را به خود اختصاص می‌دهد با مراعات ضوابط و معیارهای عقلایی از اعتبار برخوردار است.

قرآن منبع اصلی در تفسیر المیزان است و مؤلف مسئولیت تبیین و تفسیر قرآن را به عهده خود قرآن می‌داند. علامه طباطبایی برای اثبات حجیت ظواهر قرآن به فهم‌پذیری قرآن برای عموم، اعجاز قرآن، حدیث ثقلین و اخبار تمسک به قرآن استناد می‌کند. او در ذیل آیه ۳۰ سوره حج در بیان نمونه‌ای از مراتب معنا در مسئله عبادت، ظهور معنای ساده ابتدایی از آیه و سپس ظهور معانی وسیع‌تر در پی آن را به همه قرآن تعمیم داده است. وی معتقد است که قرآن کریم ظاهر دارد و باطن که هر دو از کلام اراده شده‌اند جز اینکه این دو معنا در طول هم هستند نه در عرض همدیگر؛ نه اراده ظاهر لفظ اراده باطن را نفی می‌کند و نه اراده باطن مزاحم اراده ظاهر می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶). علامه طباطبایی اصالت را در هنگام تفسیر به ظاهر می‌دادند و هرگز در مقام تفسیر مفهومی آیه اصل را باطن نمی‌دانستند که فقط بر آن حمل گردد بلکه از راه حفظ و حجیت ظاهر آن به باطن راه یافته و از آن به باطن دیگر سلوک می‌کردند (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱، ۲۴).

علامه فضل‌الله نیز بر این باور است که زندگی بر اساس ظهور می‌چرخد و اگر به ظواهر کلمات پایبند نباشیم و استدلال نکنیم، سخن یکدیگر را نخواهیم فهمید. وی معتقد است که قرآن نه یک کتاب رمز بلکه کتابی روشن و آشکار است و چنان نیست که خواننده خود را در ورطه حیرت و سرگردانی رها کند و او نگران باشد که مراد از آیات چیزی غیر از ظاهر کلام است (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱، ۶-۸). مؤلف «من وحی القرآن» روش خود را مبتنی بر حجیت ظواهر قرآن می‌خواند و هر گونه عدول از ظواهر آیات را مشروط به وجود دلیل قطعی از سنت یا عقل یا منسجم بودن معنا با قواعد زبان عربی و فنون فصاحت و بلاغت می‌داند (فضل‌الله، ۱۴۲۳: ۳۰). ایشان در ذیل آیه ۶۵ بقره حقیقی بودن مسخ را می‌پذیرد زیرا هر گونه خروج از ظاهر را نیازمند قرینه می‌داند (همان، ۱۴۱۹: ۲، ۷۹)؛ اما علی‌رغم تأکید بر ظواهر، گاهی از ظواهر آیات عدول می‌کند و این کار را به دلیل وجود قرائنی همچون قرآنی، روایی و عقلی انجام می‌دهد. به عنوان مثال آیاتی که اشاره به جسم داشتن خدا دارد زمانی که دلیل عقلی جسم داشتن را ممتنع شناخت، دلالت آیه دلالت استعاره‌ای تلقی می‌شود. همچنین وی در ذیل آیه ۱۴۱ انعام وجود روایات صریح را موجب

نادیده گرفتن ظواهر می‌داند (همان، ۱۴۱۹، ۹: ۳۴۴). وی بطن داشتن آیات را چیزی فراتر از مدلول لفظی آیات نمی‌داند. به نظر علامه فضل‌الله مراد از بطن آیات معنای کلی و فراتر از زمان عصر نزول است که این معنا خارج از مدلول لفظی آیات نیست (همان: ۱۴). علامه فضل‌الله با بهره‌گیری از روش استنباط، تأویل آیاتی را که از معنای ظاهری و لفظی فراتر می‌روند، قابل فهم و درک می‌داند. (همان: ۱۵). علامه طباطبایی اصالت را در هنگام تفسیر به ظاهر می‌دادند و هرگز در مقام تفسیر مفهومی آیه اصل را باطن نمی‌دانستند که فقط بر آن حمل گردد بلکه از راه حفظ و حجیت ظاهر آن به باطن راه یافته و از آن به باطن دیگر سلوک می‌کردند. ولی پایبندی بیش از اندازه علامه فضل‌الله به ظهور در برخی از آیات موجب شده است که نظراتی بر خلاف مشهور مفسران ارائه دهد.

و) روایات تفسیری

علامه طباطبایی معتقد است که منبع اصلی تفسیر، قرآن است و روایات نسبت به قرآن شرح و تقریر محسوب می‌شوند که نقش تعلیمی تبیینی دارند. وی علی‌رغم اینکه مبنای تفسیریشان «قرآن به قرآن» است ولی در تفسیر «المیزان» نقش سنت را نادیده نگرفته است. علامه در ذیل آیه ۴۴ سوره نحل بیان و تفسیر پیامبر اکرم (ص) و ائمه هدی (ع) را به حکم حدیث ثقلین در آیات قرآن حجت می‌داند؛ چه آن آیاتی که نسبت به مدلول خود صراحت داشته باشند و چه آن‌هایی که متشابه و یا مربوط به اسرار الهی هستند (طباطبایی، ۱۳۸۵، ۱۲: ۳۸۰). وی بر این باور است که خداوند در آیه ۷ سوره حشر اطاعت از پیامبر اکرم (ص) را در تشریعات واجب ساخته است و ولایت و سرپرستی مردم را به آن جناب واگذار نموده است و راه تفاسیل برخی آیات را به توضیحات پیامبر اکرم (ص) ارجاع داده است (همان، ۱۳۸۶، ۱۹: ۳۶۲). بر همین اساس است که طباطبایی اغلب مفاد روایات تفسیری را با شواهدی استوار از درون آیات بیرون می‌کشد. وی در برخورد با روایات اسباب نزول قرآن کریم بر این باور است که سبب نزولی که ذیل آیه‌ای بیان می‌شود در صورتی که متواتر یا خبر قطعی‌الصدور نباشد باید به آیه مورد بحث عرضه نمود و تنها در صورتی که مضمون آیه و قرائن موجود با آن سازگار باشد به سبب نزول اعتماد می‌شود. بر این اساس روایت تحت تأیید و تصدیق آیه قرار می‌گیرد (حیدرزاده، ۱۳۹۳: ۱۵۹).

علامه فضل‌الله هر چند یکی از روش‌های فهم قرآن را روایات تفسیری می‌داند اما در استفاده از روایات تفسیری و توجیه آیات قرآن کریم در پرتو آن‌ها دیدگاهی دقیق دارد. به باور ایشان تفسیر نقش مهمی در شکل‌گیری ذهنیت مسلمانان دارد و اگر روایات تفسیری بدون بررسی رها شود چه بسا معنای نادرستی از آیات را در ذهن

مسلمین به وجود آورد که موجب گمراهی آنان شود (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ق، ۱: ۱۱-۱۲). وی بر این باور است که سنت، حکم قرآن را تغییر نمی‌دهد بلکه اگر در قرآن اجمال و ابهامی باشد آن را مرتفع می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ق، ۱: ۱۹). در عین حال این سخن نباید به معنای بی‌ارزش تلقی کردن سنت تلقی شود؛ بلکه مراد از تقدم قرآن بر سنت این است که سند قرآن قطعی است اما سند روایات به نقد و بررسی نیاز دارد. به علاوه اهتمام به قرآن موجب می‌شود که ذهن انسان چنان با قرآن انس بگیرد که بتواند از طریق آن، نادرستی احادیث ساختگی را کشف کند (همان: ۲۴).

مؤلف «من وحی القرآن» معتقد است که اگر چه سنت در حقیقت وحی منزل الهی است ولی در ضبط آن حساسیت لازم صورت نگرفته است. وی نفوذ اسرائیلیات پیرامون قصص و داستان‌های قرآنی، جعل احادیث و ورود آن‌ها به منابع روایی، عدم اعتماد به راویان با توجه به بُعد زمانی و عدم تواتر روایات را از جمله مشکلات سنت مطرح می‌کند (سیاوشی، ۱۳۹۲: ۴۶). البته روایات متواتر و قطعی رسیده از اهل بیت (ع) را حجت در تفسیر خود دانسته و در جای جای تفسیر «من وحی القرآن» از آن‌ها استفاده کرده است. به عنوان نمونه در ذیل تفسیر آیه ۶ مائده حکم وجوب به مسح پا را با استفاده از روایات قطعی اهل بیت (ع) بیان می‌کند (همان، ۱۹۱: ۹). علی‌رغم آن به اندازه‌ای از روایات تفسیری استفاده می‌کند که در خدمت فهم و استیحاء باشند در غیر این صورت به دنبال سند و دلالت و سازگاری روایات نمی‌رود که در ذیل تفسیر آیه ۲۴۳ سوره بقره به این مسئله تصریح می‌کند (همان، ۳۷۵: ۴). فضل‌الله درباره روایات اسباب نزول معتقد است که تنها تعداد اندکی از اسباب نزول در خور اعتماد هستند و آنچه به عنوان سبب نزول آمده است در برخی موارد نظریه و رأی افراد است نه یک سبب تاریخی (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۷: ۲۲۸).

هر دو مفسر اولین منبعشان در تفسیر قرآن بوده است. از نظر علامه طباطبائی روایات تفسیری با توجه به آیه ۴۴ نحل نقش تعلیمی تبیینی دارند و معتقد است باید روش تفسیر قرآن به قرآن را با مراجعه به احادیث ایشان آموخت. وی در پایان تفسیر هر بخش از آیه با اتکا به منابع متعدد روایات تفسیری را بیان می‌کند و در مواردی نقد می‌کند. علامه فضل‌الله با توجه به عدم ضبط صحیح روایات، به اندازه‌ای از آن‌ها استفاده می‌کند که در خدمت استیحاء باشند در غیر این صورت به دنبال سند و دلالت و سازگاری روایات نمی‌رود. با تتبع در تفسیر «من وحی القرآن» در مواردی مؤلف در ذیل آیاتی که در منابع شیعی روایات متعددی در مورد آن نقل شده است، اشاره‌ای نمی‌کند و این در حالی است که شرح علمی مفصلی از آن در تفاسیر وجود دارد (رحمن: ۲۳-۱۹).

۶. منابع المیزان ومن وحی القرآن

منظور از منابع، اطلاعاتی است که به صورت مستقیم و غیرمستقیم به فهم کلام کمک می‌کند. توجه به منبع یعنی توجه به راه‌ها و روش‌هایی که به کمک آن‌ها زمینه کشف و پرده‌برداری حاصل می‌گردد (میرحمودی. مؤدب، ۱۳۹۴: ۲۱۵).

الف) قرآن

علامه طباطبایی با توجه به روش تفسیری خود، آیات قرآن را مفسر یکدیگر می‌دانند و تفسیر قرآن به قرآن را نتیجه روشن‌آیاتی می‌دانند که تأکید بر عربی بودن قرآن دارد (یوسف: ۲). استفاده وی از آیات دیگر با توجه به ارتباط مفاهیم آیات با هم است. علامه فضل‌الله با استناد آیاتی که بر عربی بودن قرآن تأکید دارند (زمر: ۲۸)، آیات قرآن را مفسر یکدیگر می‌داند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۶: ۱). وی برای تفسیر آیه ۵ طه از آیه ۱۱ شوری بهره می‌گیرند و تصریح می‌کنند که برای تفسیر آیات عام، متشابه و مجمل می‌توان از آیات خاص، محکم و مبین استفاده کرد و با کمک سبب نزول و سیاق از درستی تفسیر اطمینان حاصل کرد. استفاده علامه طباطبایی از آیات دیگر با توجه به ارتباط مفاهیم آیات با یکدیگر است و استفاده علامه فضل‌الله با توجه به دغدغه‌های اجتماعی و تربیتی بیشتر جنبه ظاهری آیات است.

ب) سنت

در بخش روایات تفسیری به تفصیل مباحثی مطرح شد لذا از تکرار آن اجتناب می‌کنیم و فقط به این نکته بسنده می‌کنیم که علامه طباطبایی از سنت به عنوان مؤید استفاده کرده است ولی علامه فضل‌الله مراجعه به سنت را امری اجتناب‌ناپذیر می‌داند ولی مشروط به اینکه پیشاپیش اعتبار آن در حد قطع یا چیزی نزدیک به آن ثابت شده باشد زیرا اعتبار و حجیت مطرح در علم اصول تنها در حوزه تعبد و انجام تکالیف شرعی کاربرد دارد نه در بخش عقاید، هستی‌شناسی و تفسیر که نیازمند به قطع یا چیزی نزدیک به آن می‌باشد تا بر اساس آن قناعت فکری در سطح التزام قلبی به مفاهیم مربوط به واقعیت‌ها به وجود آید (فضل‌الله، ۱۴۲۳، ۴۶۲: ۱۵). علامه طباطبایی بر این باور بود که سنت نقش تعلیمی-تبیینی دارد به گونه‌ای که در مواردی بدون سنت نمی‌توان آیات را تفسیر کرد. علامه فضل‌الله بهترین منبع برای تفسیر قرآن را خود قرآن می‌داند ولی در صورت کافی نبودن بیان قرآن از سنت استفاده می‌کرد. لذا ایشان کمتر از احادیث کمک گرفته و استفاده از آن‌ها غالب نیست.

ج) عقل

علامه طباطبایی عقل را مبنای روش خویش در تفسیر و از آن به عنوان منبع

استفاده نموده است. از نظر وی برای فهم صحیح از قرآن، خود قرآن راه‌های به‌کاربردن عقل را توصیه می‌کند (طباطبائی، ۱۳۹۳، ۱: ۲۷۵). براین اساس مؤلف «المیزان» در ذیل آیه ۱۴۳ اعراف رؤیت را با توجه به اوصافی که قرآن برای خدا بیان کرده است به معنای «علم ضروری» دانسته است (همان، ۸: ۲۳۸).

علامه فضل‌الله با ذکر نمونه‌هایی از مضامین آیات معتقد است که روش قرآن است که ما را به تفکر دعوت می‌کند و با احترام به عقل به ویژه در حوزه عقیده یاد می‌کند (علامه فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۶: ۴۵۵). وی عقل را به عنوان دلیل مستقلی در کنار کتاب و سنت و به عنوان نوری برای روشنایی فهم آن دو دانسته است. چنین دریافتی در حقیقت استفاده از عقل ابزاری برای پرده‌برداری و کشف معنای نص است نه اینکه جدا از کلام بوده باشد (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۵: ۱۰۹).

د) منابع حدیثی

علامه طباطبائی برای استناد احادیث تفسیری به کتب اربعه شیعه، وسائل الشیعه، شیخ حرعاملی، الوافی فیض‌کاشانی و بحارالانوار علامه مجلسی مراجعه کرده است. وی همچنین از کتب روایی اهل سنت همچون صحاح سته، موطأ مالک، کنزالعمال هندی نیز بهره برده است و در مواردی نیز به کتب مقدس، منابع تاریخی و کتاب‌های متنوع دیگری نیز مراجعه کرده است (تابان، ۱۳۸۶: ۶۶). علامه فضل‌الله از منابع حدیثی شیعه همچون کتب اربعه، بحارالانوار علامه مجلسی، وسائل الشیعه شیخ حرعاملی، نهج البلاغه شرح ابن ابی‌الحدید و عیون الاخبار دینوری استفاده نموده است. وی همچنین از کتب روایی اهل سنت همچون صحیح مسلم در مواردی نقل روایت کرده است.

ه) تفاسیر

علامه طباطبائی در نگارش «المیزان» در بیان روایات شیعی از تفسیر نورالثقلین مرحوم حویزی، تفسیر عیاشی، البرهان سیده‌اشم بحرانی و تفسیر علی بن ابراهیم قمی استفاده کرده است. مؤلف اقوال صحابه و تابعین و روایاتی را در شأن نزول آیات را از تفسیر جامع البیان طبری و به صورت وسیع از الدرالمثور فی تفسیر المأثور سیوطی استفاده نموده است.

فضل‌الله در نگارش تفسیر «من وحی القرآن» از دو منبع تفسیری «المیزان» و «مجمع البیان» طبرسی به وفور بهره برده است. وی همچنین از تفاسیر شیعه همچون؛ الکاشف مغنیه، الاء الرحمن بلاغی، تبیان شیخ طوسی، البرهان بحرانی، تفسیر عیاشی، نمونه مکارم شیرازی و تفاسیر اهل سنت کشاف زمخشری،

جامع البیان طبرسی، المنیر زحیلی، فی ظلال القرآن العظیم ابن کثیر، المنار عبدوہ و رشیدرضا و تفسیر احمد مراغی نیز استفادہ کردہ است. فضل اللہ برای بیان مناسبت های نزول آیات قرآن کریم از اسباب النزول واحدی نیز بهره گرفته است.

۷. گرایش ها در «المیزان» و «من وحی القرآن»

گرایش تأثیر باورهای مذهبی، کلامی، جهت گیری های عصری، تخصص علمی یا مکتب تفسیری در تفسیر قرآن است که بر اساس عقاید، نیازها و ذوق و تخصص علمی مفسر شکل می گیرد (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳۲۸) که آن را به شیوه های کلامی، فلسفی، فقهی، اجتماعی و... تقسیم می کنند.

الف) گرایش کلامی

علامه طباطبائی در «المیزان» به مباحث کلامی توجه کرده و به شبهات پاسخ می دهد. وی در رابطه با فلسفه معجزه بر این باور است که معجزات یاد شده در قرآن کریم کارکردهای گوناگون دارد و آن ها را بر چند قسم می داند: معجزاتی که خداوند برای تأیید نبوت و رسالت انبیاء از ابتدا به آنان داده است تا اگر کسی زیر بار نرفت و گمراه شد، حجت بر او تمام باشد و آن کس هم که پذیرفت و به نور ایمان زندگی یافت با حجت و بینة زنده شده باشد همانند؛ زنده کردن مردگان، خلقت پرنده، شفای کورمادرزاد و پیسی که به عیسی (ع) ارزانی داشت. قسم دیگر معجزاتی است که کفار آن ها را بر انبیای خود تکلیف کرده اند همانند؛ نافه صالح. قسم سوم معجزاتی است که خداوند در مواقع ضروری آن ها را ارائه می دادند همانند؛ منفرج شدن چشمه از دل سنگ و یا وعده هایی که برای بیان کرامت پیامبر اکرم (ص) داده می شد همانند فتح مکه (طباطبائی، ۱۴۱۷، ۶: ۲۲۷).

علامه طباطبائی در رابطه با ماهیت معجزه معتقد است که معجزه خرق عادت و دخالت در نظام عادی علیت است نه دخالت در اصل نظام سببیت. امور خارق العاده، مستند به اسباب طبیعی عادی نیستند بلکه مستند به اسباب طبیعی غیر عادی اند؛ یعنی اسبابی که برای عموم قابل لمس نیست و آن اسباب طبیعی غیر عادی نیز مقارن با سبب حقیقی و باطنی هستند (همان، ۱: ۸۳). وی با توجه به آیه ۷۸ غافر سه عامل را در پیدایش معجزه دخیل می داند؛ اراده آورنده به عنوان نقش مقتضی، دیگری اذن الهی به عنوان رفع مانع و سوم امر الهی که باید همراه با مقتضی و اراده آورنده معجزه باشد (همان، ۸۰: ۸۰)؛ اما علامه فضل الله در رابطه با فلسفه معجزه بر این باور است که معجزه در جایی آورده می شود که موقعیت رسالت به طور کلی در معرض تهدید قرار گیرد و هیچ عامل دیگری برای دفاع از آن

وجود نداشته باشد (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۲: ۴۰). وی در رابطه با ماهیت معجزه همانند علامه طباطبائی، آن را خرق عادت و دخالت در نظام عادی علیت می‌داند، نه اصل نظام علیت (همان، ۱: ۷۹) اما در تحقق معجزه اراده پیامبر اکرم (ص) مؤثر نمی‌داند بلکه اراده الهی را باعث پیدایش معجزه می‌داند. وی اذن الهی را در ذیل آیه ۱۱۰ مائده که در پی نقل اعمال خارق العاده از حضرت عیسی (ع) ذکر شده است را به معنای نیروی می‌گیرد که باعث تحقق نتایجی می‌شود که حضرت عیسی (ع) در رابطه با آن هیچ نیرویی نداشت (همان، ۶: ۳۱. صدر، ۱۳۹۰، ۴۲-۴۴).

در رابطه با فلسفه معجزه با توجه نمونه‌های ذکر شده در قرآن کریم که در جهت تأیید مؤمنان و کفر کافران امور خارق العاده‌ای صورت گرفته است، دیدگاه علامه طباطبائی به واقع نزدیک‌تر است؛ اما در رابطه با ماهیت معجزه با در نظر گرفتن مواردی که پیامبر در تحقق آن‌ها نقشی نداشته است، دیدگاه علامه فضل‌الله با ظاهر آیات سازگارتر است. البته توجه به این نکته لازم است که نفی تأثیر اراده پیامبر به معنای نفی اصل علیت و نقش علل در پیدایش آن نیست بلکه ممکن است خداوند از طریق اسباب دیگر آن را ایجاد کند.

ب) گرایش ادبی

گرایش ادبی، اشاره به میزان بهره‌گیری مفسر از زبان عربی در تبیین آیات است (شاکری، ۱۳۸۱: ۱۳۴). علامه طباطبائی در تفسیر «المیزان» نکته‌های ادبی را که برای فهم اسلوب عربی مورد نیاز بوده را آورده است. وی بارها با اشاره به مقتضای این قاعده معنای آیات را بیان و نکاتی را از آیات استفاده کرده است و به مباحث ادبی و استنتاج از قواعد ادبی در تبیین معنای آیات می‌پردازد. به عنوان نمونه وی در ذیل آیه ۵ سوره احزاب اشاره به تغییر معنایی عبارت «وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ وَلَكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ» در صورتی که «ما» موصوله یا مصدری در نظر گرفته شود، می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ۱۶: ۴۱۲).

علامه فضل‌الله به نقش قواعد عربی در فهم و تفسیر توجه داشت و در صورت نیاز با کمک ساختار افعال در تعیین معنای کلمات، نقش و جایگاه حروف، مرجع ضمیر در تعیین مصداق آیه، تضمین در افعال و کلمات برای فهم آیه، ترکیب و اعراب جمله در تعیین معنای آیه به تفسیر و تبیین آیات قرآن کریم پرداخته است. وی در ذیل تفسیر آیه بسمله، نظر آیت‌الله خویی را در مورد واژه «رحیم» به نقد کشیده است (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۱: ۴۴). علی‌رغم آن با تتبع در تفسیر «من وحی القرآن» روشن می‌شود که مؤلف با وجود تبحر و تسلطی که در ادبیات عرب داشت و سه دیوان شعر با نام‌های «ظلال الاسلام»، «قصائد من

اجل الاسلام و الحیاء» و «علی شاطی الوجدان» به این زبان از تألیفات ایشان بود، چندان به نکات ادبی و بلاغی قرآن نمی‌پردازد. وی در زمینه مباحث ادبی با توجه به دغدغه‌های اجتماعی و تربیتی وارد نزاع‌های ادبی مفسران نشده است و بحث‌های تربیتی را فدای چنین مباحثی نمی‌کند و تنها با اشاره‌ای گذرا معنایی که آن را صحیح دانسته است، اشاره می‌کند و می‌گذرد.

علامه طباطبایی با توجه به روش تفسیری قرآن به قرآن که ظاهر الفاظ اهمیت دارد از مباحث ادبی و بلاغی استفاده برده است تا بتواند تفسیر دقیقی بر مبنای آن مطرح کند. رویکرد اجتماعی علامه فضل‌الله باعث شده است که بیش از هر روشی از عقل در تفسیر قرآن استفاده کند. از این رو، استناد به مباحث گوناگون ادبی، بلاغی و... کمتر به چشم می‌خورد؛ اما این شیوه در مواردی به تفریط می‌انجامد، طوری که ابهام ادبی آیه را که مورد اختلاف مفسران است را روشن نمی‌کند.

ج) گرایش فقهی

برخی مفسران با گرایش فقهی به تفسیر روی آورده‌اند. علامه طباطبایی به مباحث فقهی تا اندازه‌ای که معنای آیه مشخص شود، پرداخته است و بر این باور است که در کتب فقهی به طور تفصیل به آن‌ها پرداخته شده است. وی در ذیل آیات ۱۷۸ و ۱۷۹ سوره بقره بعد از تفسیر آیات به فلسفه قصاص و بحث علمی آن می‌پردازد (طباطبایی، ۱۳۸۵، ۱: ۶۵۹). یکی از ویژگی‌های تفسیر «من وحی القرآن» این است که مؤلف در محدوده تفسیر سخن گفته است و از موضوعات غیر تفسیری حذر می‌کند. وی در ذیل آیه ۱۴۵ سوره انعام حصر محرمات در موارد بیان شده را مطرح می‌کند و پس از اشاره‌ای کوتاه به اختلافات، مسئله یادشده را فقهی می‌داند و بر این اساس مخاطب را به کتب فقهی ارجاع می‌دهد (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۹: ۳۵۶). از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که ایشان نگاه فقهی نداشته است که بخواهد اقوال مختلف را بیاورد زیرا تفسیر «من وحی القرآن» رویکرد اجتماعی دارد. علی‌رغم آن، در مواردی بعد از پایان تفسیر آیات فقهی، برای کشف نکات تربیتی و آموزنده شبهات مطرح شده را پاسخ داده است (همان، ۳: ۲۱۹). هر دو مفسر اجازه اجتهاد داشتند اما در تفسیر آیات احکام روش مختصر را در پیش گرفته‌اند و خواننده را به کتب فقه ارجاع داده‌اند. مگر در جاهایی که اختلاف در بین مسلمانان در مورد همان آیه وجود داشت.

د) گرایش عقلی

نوع بینش عقلانی که مفسر به دو عالم تکوین و تشریع دارد و فهم خود را بر اساس

آن بیان می‌کند، نقش مهمی در تحلیل‌های تفسیری ایفا می‌کند. لذا شناخت جایگاه عقل در فهم و استنباط نصوص دینی در نگاه مفسر یکی از مباحث مهم در تفسیر پژوهی است. علامه طباطبائی عقل را به عنوان مبنای روش خویش در تفسیر قرار داده است و بر این باور است که عقل چراغی روشن و وحی صراطی مستقیم است که هیچ‌کدام بدون دیگری سودی ندارد (طباطبائی، ۱۳۸۵، ۱: ۲۱).

وی در ذیل آیه ۱۴۳ سوره اعراف آیه را طوری تفسیر می‌کند که اگر در بین یا مبین عقلی تأییدی وجود داشت از آن در خصوص معارف عقلی و نه احکام تعبدی به عنوان استدلال یا استمداد بهره‌برداری شود و اگر بحث‌های عقلی در آن مورد ساکت بود طوری آیه را معنا می‌کردند که با هیچ دلیل قطعی عقلی مخالف نباشد چون هرگز دو حجت هماهنگ خداوند مباین هم نخواهند بود، لذا رؤیت را به معنای علم حضوری تفسیر می‌کند (همان، ۸: ۲۳۸).

تفسیر «من وحی القرآن» از تفاسیر اجتماعی است که اهتمام به عقل‌گرایی و ارزشمندی آن در حیات اجتماعی و موضع‌گیری‌های سیاسی یکی از وجوه ممیز آن نسبت به تفاسیر معاصر می‌باشد. علامه فضل‌الله بر این باور بود که عقل تنها روش اصیلی است که انسان به وسیله آن به لقای پروردگار می‌رسد (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۶: ۴۵۵). از این رو، در تفسیر خود در پی نشان دادن احترام قرآن به عقل به ویژه در شناخت معارف و عقاید و مرزبندی میان اسلام عقلانی و دین خرافی است و در ذیل آیه ۱۰ سوره ملک، یکی از علل عقب ماندگی را بی‌توجهی به عقل در فهم دین و معارف و سطحی‌نگری در نصوص دینی می‌داند (همان، ۱۸: ۲۳).

علامه فضل‌الله علم، عقل و اراده را حقیقت و ارزش انسان می‌داند که وجه امتیاز ذاتی او از دیگر موجودات است و آنچه که صلاحیتش را ثابت می‌کند، عقل‌گرایی اوست (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۱: ۲۳۰). وی معتقد است که عقل به عنوان ابزاری برای پرده‌برداری و کشف معنای نص است و نگاه خود را در استیحاء افکار قرآن نگاه عقلی می‌داند و بر این اساس عقل را ملاک حجیت ظواهر معرفی می‌کند (همان، ۱۹: ۱). ایشان در ذیل آیه ۱۰ فتح به علت ناسازگاری عقل در «یدالله» عبارت را با توجه به قواعد ادبی و تناسب معنایی بر استعاره حمل می‌کند (بهرامی، ۱۳۸۹: ۱۵۰). مؤلف هرچند عقل را معیار حجیت و عدم حجیت ظواهر آیات می‌داند ولی در ذیل آیه ۳۰ سوره بقره تصریح می‌کند که عقل توانایی درک همه موضوعات و حقایق را ندارد (همان، ۱: ۲۶۷).

در جریان اجتماعی عقلی عنصر تعقل و نقش آن در فهم قرآن پرنرنگ‌تر از دیگر منابع و ابزارها تلقی می‌شود. یکی از ویژگی‌های علامه فضل‌الله کاوش‌های عقلی

او در تحلیل احکام و کاربرد آن‌هاست. وی با دلیل به سراغ مسائل و یا فلسفه احکام رفته و جنبه‌های مختلف آن‌ها را مورد بررسی قرار داده است. علامه طباطبایی گاه با توجه به بدیهیات و معلومات عقلی، آیات را تفسیر کرده است.

۵) گرایش اجتماعی

در تفسیر قرآن کریم با گرایش اجتماعی مفسر، قرآن را به عنوان کتاب دین و هدایت جامعه مورد توجه قرار داده و در تفسیر آن، به غایات این کتاب برای جامعه می‌اندیشد و برخلاف بسیاری از رویکردهای تفسیری دیگر، تنها مذاقه‌های لفظی و حل مشکلات معنایی آیات را شایسته تفسیر آن نمی‌داند. جستجو از مسائل اجتماعی و درگیری فکری و عملی با آن، اهتمام به پیام‌های عام تربیتی- اجتماعی آیات، اجتماعی و عمومی کردن دانش تفسیر و تلاش برای اقناع مخاطبان معاصر از جمله دغدغه‌های مفسران با اندیشه‌های اجتماعی است (جمعی از محققان، ۱۳۹۴، ۲: ۴۳۴).

علامه طباطبایی در تفسیر «المیزان» تلاش کرده است تا تحولات جدید را با اندیشه دینی منطبق کند. وی در ذیل آیه ۲۰ آل عمران مباحث مختلف اجتماعی از جمله بحث انسان و اجتماع، توجه اسلام به اجتماع و انسان و رشد اجتماعی را بیان می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۱، ۴: ۱۴۴). مؤلف در تفسیر خویش مباحث مستقلی را به مسائل اجتماعی اختصاص داده است لذا گرایش اجتماعی در تفسیر ایشان کاملاً مشهود است.

دغدغه نویسنده در تفسیر «من وحی القرآن» مسائل اجتماعی روز بود و تلاش می‌کرد که آیات را با توجه به نیازهای حاضر تفسیر کند. علامه فضل‌الله بر این باور بود که آیات و الفاظ قرآن در گذر زمان متناسب با فهم و فرهنگ هر دوره زمانی داده‌های معرفتی دارد و خواننده قرآن با عنایت به مفاهیم ظاهری الفاظ قرآن در ارائه معانی جدید و هم‌افق با معانی ظاهری و به یاری رهیافت‌ها، آموزه‌هایی را از دل نصوص بر می‌کشد (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۱: ۲۵). ایشان روش استیحاء را در تفسیر قرآن ضروری می‌شمارد زیرا در پرتو این روش آیات از وابستگی‌های زمانی و مکانی رها می‌شوند و احکام آن در راستای زمان جریان می‌یابد (ابراهیمی، ۱۳۹۰: ۲۵۴-۲۵۵). بر این اساس وی یکی از روش‌های برتر را جستجوی پیام‌های اشاره‌ای قرآنی می‌داند به این دلیل که قرآن وقتی به حل مشکلی پرداخته است هم‌زمان به معناهای مرتبط به آن نیز اشاره دارد (فضل‌الله، ۱۴۲۳، ۱۴: ۴۶۲). ایشان قرآن را کتابی پویا و در حرکت می‌داند که باید با حرکت انسان در جامعه و تاریخ حرکت کند و اجتهاد عمیق و پویا تنها راه استفاده از ظرفیت‌های قرآن است (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۶: ۲۹۰).

مؤلف «من وحی القرآن» به دنبال آن نبود که فقط به تفسیر اجمالی، فضای نزول، اعراب کلمات و روایات بیان شده ذیل آیات اشاره کند، بلکه به صورت اجتهادی و با استفاده از عقل، به موضوعاتی که در جامعه امروزی مطرح بود، می‌پرداخت (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۱۸: ۲۹۸). ایشان در ذیل آیه حجاب با یک نگرش اجتماعی و تربیتی آیه را مطابق با فرهنگ زمانه بیان کرده تا نسل نوظهور و روشن فکر بتوانند با فرهنگ اسلام آشنا شوند و به وجوه بلاغت قرآن پی ببرند. وی تصریح می‌کند که اسلام نه تنها شخصیت زن را درهم نمی‌شکند، بلکه بر حالت طبیعی و انسانی او تأکید دارد (رجب محمد، ۱۳۹۰: ۱۱). علامه فضل‌الله بر این باور است که آیات قرآن کریم در محدوده زمان و مکان نزول و نیز اشخاص که آیات درباره آن‌ها نازل شده است، متوقف نیست و سبب نزول تنها عنوان خاستگاه و منشأ اولیه برای آیات به شمار می‌رود و اسباب نزول ذکر شده نشان می‌دهد قرآن کریم به واقعیت‌های زندگی توجه دارد و مسلمانان صدر اسلام نیازها و واقعیت‌های زندگی را از کلام‌الله مجید الهام می‌گرفتند (فضل‌الله، ۱۴۱۹، ۲۷: ۱).

از ویژگی‌های تفسیر طباطبائی گرایش اجتماعی و تفسیر اجتماعی اوست وی به رغم اشراف کامل بر مسائل اجتماعی مبنای خود را قرآن قرار داده و در طرح مباحث افراط ننموده است. علامه فضل‌الله بخش مهمی از عمر خود را در جهاد سپری کرده بود و در سرزمینی که همواره با التهاب‌های اجتماعی-سیاسی قرین بود، زندگی می‌کرد. گرایش اجتماعی و توجه تطبیق آیات قرآن با متن واقعیت در تفسیر «من وحی القرآن» نکته‌ای است که به آسانی به چشم می‌خورد. وی گرایش اجتماعی را به همراه تفسیر اجتماعی و عصری در تفسر خویش پی‌گرفته است.

و) گرایش فلسفی

مؤلف تفسیر «المیزان» فیلسوفی بزرگ و اهل نظر است. مطالعه آثار فلسفی وی حاکی از اشراف او بر حوزه‌های مختلف فلسفی است ولی هرگز آیات قرآنی را بر آموزه‌های فلسفی انطباق نداده است؛ بلکه اصالت قرآن را در جای خود محفوظ داشته است. مباحث فلسفی علامه طباطبائی در تفسیر «المیزان» منطبق بر معانی مستفاد از آیات است. وی در ذیل آیه ۲۱ فصلت که دلالت بر شهادت اعضا و سخن گفتن آن‌ها در برابر خداوند و سؤال کردن خدا از اعضاست، بحث اجمالی درباره وجود علم و جریان آن در تمامی موجودات را مطرح می‌کند البته مباحث فلسفی را مابین تفسیر ذکر نمی‌کند تا مرز فلسفه از تفسیر جدا شود (طباطبائی، ۱۳۷۴، ۱۷: ۵۸۰-۵۸۱). علامه طباطبائی در مواردی که مباحث فلسفی را در تعارض با قرآن بیابد، نقد می‌کند (همان، ۱۳: ۱۰۸-۱۱۰).

فضل الله روش فلسفی را برای درک حقایق دینی پیشنهاد نمی دهد و تصریح می کند که آیاتی در قرآن کریم درباره تدبیر و تعقل بیان شده است، ما را به عقل طبیعی و انسانی و نه در قالب کاوش های برهانی و علمی رهنمود می کند. وی بر این باور است که با بهره گیری از عقل می توان به نهان عمق جهان رسید. وی در ذیل آیات قرآن کریم بدون آنکه خود را درگیر آرای فلاسفه کند، روش اندیشیدن را توجه به نظام هستی و دعوت به تدبیر و تفکر در آیات تکوین می داند و همین آیات آفاقی زمینه عقلانی گسترده ای فراهم می سازد که خط نظام هستی را ترسیم می کند (فضل - الله، ۱۴۱۹ ق، ۶، ۴۵۵).

علامه طباطبایی دارای گرایش فلسفی است. وی در تفسیر «المیزان» در پرتو آیات، مباحث دقیق فلسفی را از مفهوم آیات نتیجه می گیرد. ایشان هرگز آیه را با فلسفه تفسیر نکرده است بلکه بر این باور است که مباحث فلسفی معانی از آیات را تأیید می کند؛ اما در «من وحی القرآن» گرایش فلسفی دیده نمی شود زیرا علامه فضل الله بر این باور است که به تعمق های فلسفی در فهم معارف قرآن نیازی نیست.

نتیجه گیری

این پژوهش با هدف بررسی مقایسه ای مبانی، منابع و گرایش های تفسیری علامه محمد حسین طباطبایی در تفسیر «المیزان» و علامه محمد حسین فضل الله در تفسیر «من وحی القرآن» انجام شد تا به این پرسش اصلی پاسخ دهد که با وجود اشتراک در روش تفسیر قرآن به قرآن، چه اشتراکات و تفاوت هایی در این سه حوزه میان این دو مفسر وجود دارد. همچنین، سؤالات فرعی پژوهش به بررسی مبانی مشترک و متمایز، منابع مورد استفاده، گرایش های تفسیری و تأثیر دغدغه های اجتماعی و رویکردهای عقلانی بر تفاسیر آن ها اختصاص داشت.

در حوزه مبانی تفسیری، یافته ها نشان داد که هر دو مفسر به مبانی مشترکی نظیر مصونیت قرآن از تحریف، فهم پذیری آیات برای عموم، حجیت ظواهر قرآن و پذیرش نسخ برخی احکام قرآنی معتقدند. با این حال، تفاوت هایی در دیدگاه آن ها مشاهده شد؛ علامه طباطبایی اعجاز قرآن را عام و شامل جنبه های متعدد مانند بلاغت، اخبار غیبی و فقدان اختلاف می داند، در حالی که علامه فضل الله اعجاز را به جنبه بیانی محدود می کند. همچنین، طباطبایی روایات تفسیری را به عنوان مؤید به کار می برد، اما فضل الله تنها روایاتی را می پذیرد که در خدمت فهم و استنباط آیات باشند و به نقد دقیق اسناد آن ها توجه دارد.

در زمینه منابع تفسیری، هر دو مفسر از قرآن به عنوان منبع اصلی و از سنت،

عقل، منابع حدیثی و تفاسیر پیشین بهره گرفته‌اند. با این تفاوت که طباطبائی عقل را منبعی مستقل در تفسیر می‌داند و از منابع روایی گسترده‌تری مانند کتب اربعه و صحاح سته استفاده می‌کند، در حالی که فضل‌الله عقل را ابزاری برای فهم قرآن و سنت به کار می‌برد و در استفاده از روایات، به دلیل نگرانی از ضعف اسناد، محتاط‌تر عمل می‌کند.

از نظر گرایش‌های تفسیری، هر دو مفسر گرایش اجتماعی و ادبی مشترکی دارند و از گرایش فقهی پرهیز کرده‌اند. با این حال، طباطبائی گرایش فلسفی و کلامی برجسته‌ای دارد و مسائل کلامی را با عقلانیت فلسفی تحلیل می‌کند، در حالی که فضل‌الله فاقد گرایش فلسفی است و بر عقلانیت فطری در تحلیل کلامی تأکید می‌ورزد. گرایش اجتماعی در «المیزان» با رویکردی متعادل و منطبق با معارف قرآنی دنبال شده، اما در «من وحی القرآن» با تمرکز بر مسائل روز و نیازهای جامعه معاصر، به ویژه در بستر پویای لبنان، پررنگ‌تر است.

در پاسخ به تأثیر دغدغه‌های اجتماعی و سیاسی، یافته‌ها نشان داد که فضای علمی و آرام قم، تفسیر طباطبائی را به سمت جامعیت و تعادل در مباحث فلسفی، کلامی و اجتماعی سوق داده، در حالی که فضای ملتهب و پویای لبنان، تفسیر فضل‌الله را به سمت مسائل اجتماعی، تربیتی و پاسخ به نیازهای روز هدایت کرده است. همچنین، تفاوت در رویکردهای عقلانی - عقلانیت فلسفی طباطبائی در برابر عقلانیت فطری فضل‌الله به تمایز در تحلیل‌های کلامی و تفسیری آن‌ها منجر شده است.

در مجموع، این پژوهش نشان داد که با وجود روش مشترک تفسیر قرآن به قرآن، تفاوت در مبانی (مانند اعجاز و نقش روایات)، منابع (نقش عقل و میزان استفاده از روایات) و گرایش‌ها (فلسفی و کلامی در برابر اجتماعی و تربیتی) عمده‌تاً از دغدغه‌ها، فضای زندگی و رویکردهای عقلانی متفاوت این دو مفسر نشأت می‌گیرد. این نتایج به درک بهتر تنوع رویکردهای تفسیری در سنت شیعی و تأثیر عوامل محیطی بر تفسیر قرآن کمک می‌کند.

منابع

*قرآن کریم.

ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ ق): «معجم مقاییس اللغة». محقق: عبدالسلام محمد هارون. دارالفکر. ابراهیمی، سیدسجاد (۱۳۹۰): فضل الله و کرانه های معنایی آیات قرآن. پژوهش های قرآنی. صص ۲۷۱-۲۴۸.

هرامی، محمد (۱۳۸۹): (تفسیر شناخت «من وحی القرآن»). پژوهش های قرآنی. شماره ۶۴. صص ۱۴۴-۱۶۱.

بهرامی، محمد (۱۳۹۱): «فهم و تفسیر در نگاه علامه طباطبایی (نگاهی مقایسه ای با هرمنوتیک)». پژوهش های قرآنی. سال هجدهم. شماره ۳. صص ۷۶-۱۰۱. بابایی، علی اکبر (۱۳۹۱): «بررسی مکاتب و روش های تفسیری (۱)». قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. سمت.

تابان، جعفر (۱۳۸۶): «بررسی روش تفسیر المیزان». دین و سیاست. شماره ۱۱-۱۲. صص ۵۷-۷۸. سیاوشی، کرم (۱۳۹۲): «روش مواجهه علامه فضل الله با روایات تفسیری در من وحی القرآن». نشریه پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن. شماره ۲. صص ۴۳-۶۷.

شاکر، محمدرضا (۱۳۸۱): «مبانی و روش های تفسیری». قم: مرکز جهانی علوم اسلامی؛ دفتر تدوین متون درسی.

حیدرزاده، ناصر (۱۳۹۳): «اسباب نزول در نگاه طباطبایی، جوادی آملی و معرفت». نشریه کتاب و سنت. شمار ۲. صص ۱۴۷-۱۸۳.

رضایی، محمدعلی (۱۳۸۷): «منطق تفسیر قرآن (مبانی و قواعد تفسیر)». قم: جامعه المصطفی. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۵): «منطق تفسیر قرآن (۲): روش ها و گرایش های تفسیر قرآن». قم: جامعه المصطفی العالمیه.

صدر، سیدموسی (۱۳۹۱): «بررسی تطبیقی دیدگاه کلامی طباطبایی و فضل الله». پژوهش های قرآنی. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۷): «دروس فی علم الاصول». قم: دارالمنتظر، مجمع الفکر الاسلامی.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴): «تفسیر المیزان». قم: دفتر انتشارات اسلامی. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۴): «قرآن در اسلام». تهران: دارالکتب الاسلامیه.

فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ ق): «تحذیات الاسلام بین الحداثه و المعاصره». بیروت: دارالملاک للطباعه و النشر.

فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ ق): «تفسیر من وحی القرآن». بیروت: دارالملاک للطباعه و النشر. فضل الله، محمدحسین (۲۰۰۹): «الاجتهاد بین اسر الماضی و آفاق المستقبل». بیروت: المركز الثقافی.

فضل الله، محمدحسین (۱۴۲۳): «الندوه». گردآوری: عادل القاضی. بیروت: دارالملاک. غروی نائینی، نخله. نجفی، محمد (۱۳۸۸): «بررسی رویکرد آیت الله سید محمدحسین فضل الله به روایات تفسیری در تفسیر من وحی القرآن». نشریه تحقیقات علوم قرآن و حدیث. سال ششم. شماره ۱۱. صص ۲۵-۴۸.

میرمحمودی، سیدهادی. مؤدب، سیدرضا (۱۳۹۳): «مبانی تفسیر قرآن از دیدگاه مفسران شیعه». دوفصلنامه تفسیر پژوهی. سال دوم. شماره ۴. صص ۱۹۵-۲۳۳.

سال دهم

شماره دوم

پیاپی: ۲۰

پاییز و زمستان

۱۴۰۴

References

The Holy Qur'an.

- Ibn Faris, Ahmad (1399 AH): "Mu'jam Maqayis al-Lughah", Edited by Abd al-Salam Muhammad Harun, Beirut: Dar al-Fikr.
- Ebrahimi, Sayyid Sajjad (1390 SH): "Fadl Allah and the Semantic Horizons of the Qur'anic Verses", Pazhuhishha-yi Qur'ani, pp. 248–271.
- Harami, Muhammad (1389 SH): "A Study of the Tafsir 'Min Wahy al-Qur'an'", Pazhuhishha-yi Qur'ani, No. 64, pp. 144–161.
- Bahrami, Muhammad (1391 SH): "Understanding and Interpretation from the Perspective of Allamah Tabataba'i: A Comparative Look at Hermeneutics", Pazhuhishha-yi Qur'ani, 18th Year, No. 3, pp. 76–101.
- Baba'i, Ali Akbar (1391 SH): "A Study of Exegetical Schools and Methods (1)", Qom: Pazhuhishgah-e Howzeh va Daneshgah; SAMT.
- Taban, Ja'far (1386 SH): "A Study of the Method of Tafsir al-Mizan", Din va Siyasat, Nos. 11–12, pp. 57–78.
- Siaavoshi, Karam (1392 SH): "Allamah Fadl Allah's Method of Dealing with Exegetical Narrations in Min Wahy al-Qur'an", Pazhuhishnameh-ye Tafsir va Zabān-e Qur'an, No. 2, pp. 43–67.
- Shakir, Muhammad Reza (1381 SH): "Exegetical Foundations and Methods", Qom: Markaz-e Jahani-ye 'Ulum-e Islami; Daftar-e Tadvin-e Mutun-e Darsi.
- Heidarzadeh, Naser (1393 SH): "Occasions of Revelation from the Perspective of Tabataba'i, Jawadi Amuli, and Ma'rifat", Kitab va Sunnat Journal, No. 2, pp. 147–183.
- Reza'i, Muhammad Ali (1387 SH): "The Logic of Qur'anic Interpretation: Foundations and Principles of Tafsir", Qom: Jami'at al-Mustafa.
- Reza'i Isfahani, Muhammad Ali (1385 SH): "The Logic of Qur'anic Interpretation (2): Methods and Trends in Qur'anic Exegesis", Qom: Jami'at al-Mustafa al-'Alamiyyah.
- Sadr, Sayyid Musa (1391 SH): "A Comparative Study of the Theological Views of Tabataba'i and Fadl Allah", Pazhuhishha-yi Qur'ani.
- Sadr, Sayyid Muhammad Baqir (1397 SH): "Durus fi 'Ilm al-Usul", Qom: Dar al-Muntazar; Majma' al-Fikr al-Islami.
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1374 SH): "Tafsir al-Mizan", Qom: Daftar-e Intisharat-e Islami.
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1394 SH): "The Qur'an in Islam", Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Fadl Allah, Muhammad Husayn (1419 AH): "Tahaddiyat al-Islam Bayna al-Hadith wa al-Mu'asarah", Beirut: Dar al-Malak li al-Tiba'ah wa al-Nashr.
- Fadl Allah, Muhammad Husayn (1419 AH): "Tafsir Min Wahy al-Qur'an", Beirut: Dar al-Malak li al-Tiba'ah wa al-Nashr.
- Fadl Allah, Muhammad Husayn (2009 AD): "Al-Ijtihad Bayna Asr al-Madi wa Afaq al-Mustaqbal", Beirut: al-Markaz al-Thaqafi.
- Fadl Allah, Muhammad Husayn (1423 AH): "Al-Nadwah", Compiled by Adil al-Qadi, Beirut: Dar al-Malak.
- Gharavi Na'ini, Nahleh and Najafi, Muhammad (1388 SH): "A Study of Ayatollah Sayyid Muhammad Husayn Fadl Allah's Approach to Exegetical Narrations in Tafsir Min Wahy al-Qur'an", Tahqiqat-e 'Ulum-e Qur'an va Hadith, 6th Year, No. 11, pp. 25–48.
- Mirmahmudi, Sayyid Hadi and Mo'addab, Sayyid Reza (1393 SH): "The Foundations of Qur'anic Exegesis from the Perspective of Shi'i Exegetes", Dofasl-nameh-ye Tafsirpazhuhi, 2nd Year, No. 4, pp. 195–233.